

"מי יחקור את המחדל ששמו רבינוביץ?": תעמולה ומסרים בבחירות המהפך המוניציפלי בעיריית תל-אביב, 1974

ערן אלדר

בתחום הלאומי, ובמישור המקומי – לרשימות שעשויות לדעתו לענות על משאלותיו הלוקליות. על פי הנחה זו הפרדה בין יום הבחירות לכנסת ליום הבחירות לעיריות עשויה "להבריא" את היחסים בין הנבחרים המקומיים לקהל בוחריהם. מנגד אפשר לטעון שבישראל אין הפרדה בין ענייני המקום לעניינים לאומיים.⁴ בבחירות 1974, שבהן לא הייתה הפרדה בין שתי מערכות הבחירות, נמצא פיצול הצבעה בתל-אביב, כאשר הליכוד גבר על המערך בעוד במישור הארצי גבר המערך על הליכוד.

בבוקר 1 בינואר 1974 התברר עד כמה גדול היה ניצחונם של שלמה להט ומפלגת הליכוד שבראש רשימתה למועצת העירייה עמר, מול כישלונה של רשימת המערך בראשות יהושע רבינוביץ', ראש העירייה המכהן. השליטה בעיריית תל-אביב הייתה יעד חשוב לכיבוש המפלגות הראשיות. המעמד המטרופוליני של תל-אביב הפך את בעיותיה האורבניות של העיר לבעיות לאומיות. מצד שני הבחירות למועצת עיריית תל-אביב ותוצאותיהם שיקפו את ההבדלים בין מבנה החברה העירונית בתל-אביב ובין כלל החברה הישראלית, ובין השקפות עולם ואינטרסים הקשורים לפוליטיקה הארצית מצד אחד ולפוליטיקה המקומית מצד אחר.

מאמר זה מבקש לבחון את תעמולת הבחירות של שני המועמדים לראשות עיריית תל-אביב: יהושע רבינוביץ', ראש עירייה שכינה מטעם המערך (לאחר מותו של קודמו בתפקיד, מרדכי נמיר, בשנת 1969), בן 63 בשנת בחירות זו, ושלמה להט, איש צבא מנוסה, אלוף במיל', ראש אגף כוח אדם לשעבר בצה"ל, שהיה בן 47. רבינוביץ' נבחר בשנת 1955 למועצת עיריית תל-אביב וכיהן כסגן ראש העירייה בשנים 1959–1969.⁵ הוא נחשב לאחד מפעילי "הגוש" של מפא"י, קבוצה מאורגנת בתוך המפלגה הוותיקה שלזכותה נזקקים פרויקטים עירוניים רבים, ובהם הכשרת פארק הירקון רחב הידיים, פיתוח חופי תל-אביב ואף בניית טיילת חדשה במקום זו המיושנת. עם זאת נטען שתכנונו האורבני היה מיושן וכלל בינוי מאסיבי ודחוס או פרויקטים כושלים דוגמת כיכר אתרים (שהחלה להיבנות ב-1971 ונחנכה בשנת 1975). מצד שני טיפח רבינוביץ' את מערכת החינוך העירונית, הקים

בבחירות לכנסת השמינית, שהתקיימו ב-31 בדצמבר 1973, הצטמצם כוחה של מפלגת השלטון, המערך, במידה ניכרת, אולם המפלגה, בראשות גולדה מאיר, נותרה המפלגה הגדולה ביותר בכנסת והמרכזית בממשלה.¹ כוחה של הרשימה החדשה, הליכוד, בראשות מנחם בגין, עלה באופן דרמטי בהשוואה למספר המנדטים הכולל שהיה למרכיביה בכנסת השביעית.² הפער בין שתי המפלגות הגדולות היה 12 מנדטים (המערך – 51, הליכוד – 39). רגע מכונן זה בפוליטיקה הישראלית יצר את שני הגושים הגדולים שהיו למאפיין של הפוליטיקה הישראלית בשנים שלאחר מכן. אל הבחירות הכלליות והמוניציפליות שהתקיימו בסוף דצמבר 1973 באותו יום, הגיע המערך לאחר מלחמת יום הכיפורים. האווירה הציבורית הייתה קשה וטעונה. אף על פי כן הקים המערך גם את הממשלה החדשה בראשות שנת 1974. בבחירות למועצת עיריית תל-אביב-יפו ה-12, שהתקיימו באותו יום, איבד המערך את הבכורה לליכוד, אולם ביום שלאחר הבחירות היו עסוקים גם נציגי הליכוד וגם נציגי המערך, שסירבו להכיר במפלת המפלגה בעיר, בניסיונות להרכבת קואליציה עירונית.

הבחירות המוניציפליות התנהלו בשיטת הבחירות המוניציפליות הישנה, אולם האופי האישי שקיבלו הקדים בארבע שנים את חוק הבחירה הישירה של שנת 1978.³ החוק הצמיד את הבחירות המוניציפליות לראשונה לבחירות לכנסת השנייה, ובשנים 1955 ו-1959 נערכו מערכות בחירות צמודות לכנסת ולרשויות. באוגוסט 1961 התקיימו בחירות שלא מן המניין לכנסת החמישית והכנסת החליטה להצמיד את הבחירות המוניציפליות לבחירות לכנסת ב-1965. מתוך ארבע מערכות בחירות מוניציפליות עד תחילת שנות השבעים, שלוש נערכו בצמוד לבחירות לכנסת.

העתקת המתח והניגודים הפוליטיים הארציים לתאים המקומיים עשויה הייתה להיות ההשלכה של הצמדת הבחירות המוניציפליות לבחירות לכנסת. דבר זה עשוי היה לסלף את ראיית הבוחרים שיכרכו את הפתרונות בבעיות ארציות. מכאן אפשר להסיק שההפרדה בין שתי מערכות הבחירות עשויה להביא בעקבותיה מפנה בהתנהגותו של הבוחר, אשר ייתן קולו במישור הארצי למפלגה שעונה על דרישותיו

כדי שיהיה להם מה לבקר. ואנשי חיפה יבואו לראות כדי שיהיה מה לחקות ואנשי השרון ויהודה והגליל יבואו לראות כדי שיהיה מה לספר. כי כאן מרכז היישוב".⁹

תל-אביב "האזרחית" הייתה רשות מוניציפלית שמפלגות הפועלים ביקשו לכבוש אותה עוד בתקופת המנדט.¹⁰ היטיב לתאר זאת עיתון הירדן בדצמבר 1934, לקראת הבחירות המוניציפליות: "מפא"י יודעת יפה את ערכו של השלטון בתל אביב והיא מעוניינת שבידיה תמצא הדעה המכרעת על חלוקת אוצרותיה של העיר. וכן היא מיטיבה להעריך את החשיבות הפוליטית שהיא כרוכה בשלטון על העיר העברית שבה מתרכז חלק מכריע מיהודי א"י".¹¹ היה זה בסתירה לעמדתה השלילית של ההתיישבות העובדת על תהליכי אורבניזציה. האידאולוגיה הסוציאליסטית של בני העליות השנייה והשלישית הדגישה את חשיבות ההתיישבות השיתופית החקלאית. את העיר היא ראתה באופן שלילי, כמייצגת את העולם הישן. א"ד גורדון ניסח את התנגדותו העקרונית לעיר בהשפעת טולסטוי. תפיסתו השפיעה על רבים, ובכלל זה גם על התפיסה האידאולוגית של הפועל הצעיר ושל תנועת העבודה הציונית.¹² הוא הסביר כי התחייה הלאומית מחייבת מעבר מהעיר לכפר. לגרסתו, רק בכפר אפשר להימנע מההשפעה המשחיתה של המסחר והכסף המאפיינים את תרבות העיר, ולהגיע להתמזגות מלאה עם הטבע: "אנו מבקשים מה שהתרבות העירונית לא יכולה לתת, מבקשים למלא את המקום הפנוי, שהיא בראה בנפשנו, אשר כל עוד לא נמלאנו תוכן, הוא מורגש לנו בתור ריקניות נוראה".¹³ הדימוי השלילי של החברה העירונית התחזק בתקופת העלייה הרביעית, כשתל-אביב נתפסה כסותרת את אידאל "החזרה אל הקרקע", כהעתק של החיים הגלויים וכ"צד אפל" של ההתיישבות הציונית של החיים החדשים בארץ ישראל. תל-אביב נדמתה בידי מבקריה ממפלגות הפועלים למקום שניזון ונשלט בידי מקסם השווא המתעתע של כוחות השוק החופשי. בעיני מפא"י סימלה הנהגת העיר את "הפרישה" ואת "שיתוף הפעולה" עם הבריטים.¹⁴ חיים ארלוזורוב, מראשי תנועת העבודה, כתב על העלייה הרביעית כי היא עלייה עירונית מובהקת וגורמת להתפתחות "מוגזמת ובלתי נורמלית" של העיר ושל החיים העירוניים.¹⁵ רק בעשורים הראשונים למדינה דעכה הרטוריקה האנטי-אורבנית של מפלגות הפועלים. הן הכירו בתפקיד המרכזי של העיר בהתפתחות היישוב היהודי, וכיוונו את ביקורתן בעיקר ל"עירייה הבורגנית" שלדעתן "מחלישה את היישוב היהודי, במקום לשמש לו מעוז ומשענת".¹⁶

בתל-אביב, המטרופולין המתפתח העיקרית של מדינת ישראל, התחולל מקום המדינה מאבק בין מפלגת השלטון, שראתה בשליטה במועצה העירונית צעד חשוב בהרחבת ההגמוניה שלה במדינה בכלל, ובין מפלגת הציונים הכלליים, שביקשה לשמר את מעמדה הדומיננטי במועצת העיר וראתה בו בסיס לכוחה הפוליטי ברמה הלאומית. הנימוקים הפוליטיים שחייבו שליטה מוניציפלית מרבית נבעו מתפיסה שזיהתה את הרחבת ההגמוניה השלטונית ואת ביסוסה על מנגנוני שלטון אזוריים. כיבוש השלטון המקומי היה לא רק מטרה לעצמה אלא גם אמצעי להגברת השפעתה של מפא"י. גם במקומות קטנים יותר וחשובים פחות השקיעה מפא"י מאמצים רבים להעברת



שלמה להט, יוני 1973, צלם הרמן חנניה, לע"מ

את קרן תל-אביב לספרות ואמנות וסייע בתקציב לאוניברסיטת תל-אביב. לעומתו עמד שלמה להט, שהחל את דרכו הביטחוניית עוד בשורות ה"הגנה", סלל לעצמו קריירה צבאית מפוארת וכבר במלחמת העצמאות שימש כמפקד מחלקה. בתום מלחמת ששת הימים מונה למושל ירושלים, הפתח הראשון לעשייה מוניציפלית. באוגוסט 1969 הועלה לדרגת אלוף וכיהן במטה הכללי עד 1972. תעמולת הבחירות של שני המועמדים לראשות העירייה בבחירות של סוף דצמבר 1973 הייתה שונה בסגנונה מתעמולת הבחירות שהייתה מוכרת עד אז, ובלט בה הפן האישי. המהפך בבחירות בעירייה הקדים בשלוש וחצי שנים את המהפך הפוליטי שהעלה את הליכוד לשלטון במדינת ישראל. האם היה מהפך זה בכחינת נורה אדומה למפלגת הפועלים?

רקע היסטורי

למערך חשוב היה לשמר את שלטון הפועלים בתל-אביב.⁶ כבר בראשית שנות העשרים של המאה העשרים הכירו תנועות הפועלים ביתרונותיה של העיר, הבינו את ערכה ואת מקומה בכלכלה ובמבנה הארגוני של היישוב היהודי בארץ ישראל והתרכזו בה.⁷ תל-אביב שימשה אותן כמוקד כלכלי וממסדי, בניגוד למחויבותן העיקרית להתיישבות ברחבי הארץ ובמיוחד באזורי הספר, ולא דווקא לפיתוח עירוני. המוסדות המרכזיים והארגונים הכלכליים של תנועות הפועלים התרכזו בתל-אביב בתקופת המנדט וגם עם קום המדינה ועובדה זו תרמה לחיזוק מרכזיותה של העיר וכך הגבירו תנועות הפועלים את משקלה הארצי של תל-אביב כמרכז ארצי חשוב. הדבר בא לידי ביטוי בעיתונות היומית ובמאמר מערכת בעיתון דבר, עיתון פועלי ארץ ישראל, נכתב ב-2 במאי 1934, במלאת לעיר חצי יובל כי "עיר האומה היא ת"א ומשמעו של הדבר: עיר היודעת להקנות לבאים אליה את הערכים הלאומיים-העממיים: את ערכי השפה והתרבות העברית, את מנהגי העממיות והפשטות היהודית".⁸ בעיתון הארץ נכתב באותו יום: "ומימים ימיה ירדו אנשי ירושלים לראות תל אביב,



יהושע רבינוביץ, צלם יעקב סער, לע"מ

ב-26 בדצמבר הסביר אמנון רובינשטיין, משפטן ופובליציסט, לימים ממקימי מפלגת שינוי שהתאחדה עם ד"ש ובשנות התשעים שר החינוך בממשלת יצחק רבין, כי ההבדל בין מערכת הבחירות הכללית לזו המוניציפלית נובע מן העובדה ש"בתל אביב קיים סיכוי מוחשי לחילופי שלטון". רובינשטיין תיאר פיצול פוליטי בהצבעה וקבע כי "בתל אביב עשוי להתקיים אחד מכללי הברזל של הדמוקרטיה, דהיינו כי לא לעולם חוסן, כי השלטון אינו מובטח ליחיד סגולה, כי יש פחד מדין הבוחר".²⁷ העיתונות מלאה בביקורת על המסד השלטוני. שלמה אבינרי כתב במעריב: "בחירות אלה יכולות להיות פתח למיפנה בחיים הפוליטיים במדינה".²⁸

בתעמולת הבחירות שלו לראשות העיר יצר שלמה להט הפרדה בין שתי מערכות הבחירות, אם כי הדגיש את השתייכותו של רבינוביץ' למפלגת השלטון, שלאחר המלחמה החלה לספוג ביקורת. הוא טען כי "מחשבות כולנו ממוקדות בגורל המדינה ודאגתנו נתונה ליקירנו המגויסים", אך "יחד עם זאת מוטל עלינו לבחור מחר הנהלה חדשה לעיר הגדולה שלנו".²⁹ להט הדגיש כי הבחירות לעיריית תל-אביב אינן בחירות פוליטיות שבהן מצביע האזרח עבור הנהגה לאומית וטרוד בשאלות של מלחמה ושלום, גבולות ונסיגות, "שאלות שבהן העם נבון וקשה עליו ההצבעה", אלא ש"הבחירות בתל אביב הן למען תהיה תל אביב פחות 'תל' ויותר 'אביב' [...] כאן הבחירה היא אישית".³⁰ להט הפריד בין הטנק שמגן על גבולות ישראל למטאטא שמנקה את רחובות העיר, בין משרד הביטחון הממשלתי ובין מחלקת התברואה העירונית, אולם לעתים עירב בין הלאומי למקומי, בעיקר כשביקש למתוח ביקורת על התנהלותה של מפלגת השלטון.

בתחילת דצמבר התפרסמה מודעה עליה היה חתומים אנשי חל"צ, חברים למען ציץ'. כותרת המודעה הייתה: "מי יחקור את המחדל ששמו רבינוביץ'".³¹ השימוש במונח "מחדל" נלקח מהטרמינולוגיה שהתגבשה לתיאור ההתנהלות הממסדית במלחמת יום הכיפורים, אולם רבינוביץ' לא היה קשור במישרין להנהגה הלאומית ולא לצבא. הכפתור ל"מחדל" יצרה זיקה בינו ובין צמרת מפלגת העבודה שעוד לפני שנחקרה המלחמה כבר נחשבה אשמה. תגובתו של רבינוביץ'

השלטון לידיה, אולם בתל-אביב הגיע המאבק לממדים המזכירים מאבק על השלטון במדינה. בתל-אביב שלטו החוגים האזרחיים (הציונים הכלליים) מימי מאיר דיזנגוף ועד 1959.¹⁷ אז היה מהפך בעירייה ומרדכי נמיר ממפא"י נבחר לראשות העיר במקום חיים לבנון מהציונים הכלליים, שכהן כראש העירייה משנת 1953. משנת 1959 ועד לבחירות 1973 שלטה מפא"י בתל-אביב, ובבחירות 1969 החליף יהושע רבינוביץ' מהמערך באופן רשמי את מרדכי נמיר, שפרש מהחיים הפוליטיים מטעמי בריאות. למעשה רבינוביץ' החליף את נמיר החולה כבר במאוס 1969, כמה חודשים לפני הבחירות, כדי לרוץ בבחירות עם התואר ראש העירייה. אחרי ניצחונה של מפא"י בתל-אביב נכתב בעיתונות: "אחרי שלושים שנות שלטון הימין בתל אביב נוצר הסיכוי של שפה משותפת והבנה מלאה בין ראשי השלטון המקומי לבין השלטון המרכזי".¹⁸

"בתל אביב קיים סיכוי מוחשי לחילופי שלטון"

כמו הבחירות הכלליות, גם הבחירות המוניציפליות שנועדו להתקיים ב-30 באוקטובר 1973 נדחו בשל מלחמת יום הכיפורים ונערכו ב-31 בדצמבר. שתי המפלגות הגדולות ראו חשיבות רבה בשליטה בתל-אביב, עיר המטרופולין הגדולה והמרכזית בישראל.¹⁹ המערך ביקש לשמר את השליטה בעיר ולהשאיר את יהושע רבינוביץ' בתפקידו כראש העירייה. הליכוד הציב בראש רשימתו את האלוף במיל' שלמה להט.²⁰ ייחודה של מערכת הבחירות לעירייה נבע משני גורמים. הראשון היה הדגש על התחרות האישית והבחירה האישית, שמצא ביטוי הן במערכת ההסברה הבין-אישית בקרב ציבור הבוחרים הן בכלי התקשורת השונים. הגורם השני היה עיתוי מערכת הבחירות, שנערכה זמן קצר אחרי מלחמת יום הכיפורים ויצרה ציפיות והשערות שונות לכאן או לכאן. הייחוד במועמדותו של להט היה בכך שלא ראשונה התמודד אדם שבא מחוץ למערכת המפלגתית והביא להתמודדות סגנון פוליטי חדש.²¹ תעמולת הבחירות שלו ביקשה להבליט את ההבדל בינו ובין רבינוביץ', שתואר כעסקן מפלגה מבוגר ועייף. לעומת זאת ביקש רבינוביץ' להדגיש את חוסר ניסיונו של להט בהתמודדות עם נושאים מוניציפליים.²² להט ניצל את מומנטום המלחמה כדי לנגח את יריבו וטען כי רבינוביץ' "הוא חלק מהנהגת המערך שפשטה את הרגל בעקבות המלחמה ועתה יותר מבעבר יש צורך לבחור הנהגה חדשה בתל אביב כמדינה כולה".²³ כראיה לכך טען כי העירייה ביטלה מוקדם מדי את מנהלת החירום ו"לא פעלה מספיק בקרב רבבות משפחות המגויסים בעיר".²⁴ בתגובה על כך הצהיר רבינוביץ' כי תכנית המערך לפעולה בארבע השנים הבאות תשתנה בחלקה נוכח המצב וכי במרכז התכנית – הקמת לשכת ייעוץ והכוונה לצעירים המשתחררים מהצבא ומשירות המילואים ובניית מקלטים ציבוריים נוספים.²⁵ לאחר המלחמה הושם הדגש על ענייני המדינה ועל שיקום המערכות הלאומיות שהצליחה המלחמה, כדרכה של מלחמה, לשחוק. משום כך נדחקו ענייני השלטון המקומי לקרן זווית. בעיתונות זכתה מערכת הבחירות המוניציפלית לביקורת על כך שהיא כמעט ואינה מורגשת. "כשנלך לבחור לעירייה, ייבלע הדבר בהליכה לכנסת. ללא צל של ספק", נכתב.²⁶

הקשר בין הבחירות הכלליות למוניציפאליות ליווה את השבועיים האחרונים שלפני יום ההצבעה והעיתונות קשרה מדי פעם את שתייהן יחד. "ההתמודדות ותוצאותיה בתל אביב ישקפו באורח נאמן יותר את תחושת הציבור כלפי שתי המפלגות הגדולות, כאשר ההצבעה לכנסת כרוכה בלבטים שאין כל דמיון בינם לבין אלה המלווים את הבחירות בתל אביב", נכתב בעיתון הארץ.⁴³ היה ביטוי גם ליחס האישי אל המועמדים: "שלמה להט נאבק לראשות העיר פשוטו כמשמעו, יריבו יהושע רבינוביץ' נאבק על המשך ביצור מעמדו הפוליטי הפנים מפלגתי [...] המשך השלטון בתל אביב חשוב עתה יותר ומשמעותי יותר למערך מכפי שהיה לפני המלחמה".⁴⁴ מאמר המערכת של מעריב ביקש להפריד בין הבחירות לכנסת ולעיריות, ונטען בו כי הבוחרים לעיריות צריכים בבחירות אלה, יותר מבעבר, להבחין בין הפתק שהם מטילים לקלפי של הכנסת לפתק שהם מטילים לקלפי המוניציפלי. למרות מאורעות מלחמת יום הכיפורים והשלכותיה הפוליטיות והחברתיות, על הבוחר לבחור מועמד לראש העיר על פי כישורי המועמדים, ללא קשר לפוליטיקה הארצית, ו"לכן נדרש הבוחר לחשוב על הבחירות לכנסת ועל הבחירות לעיריות באופן נפרד ולקבוע עמדתו על פי המעשים והמצעים של המועמדים לעיריות ולא על פי המצעים המדיניים של המפלגות".⁴⁵

סקרים שערכו עיתונים שונים בשבועיים שקדמו לבחירות ניבאו תוצאות סותרות. בסקר דעת קהל מטעם המרכז למחקרים שימושיים במודיעין אזרחי, שפורסם במעריב, נמצא ששלמה להט קיבל 50.62 אחוז מהקולות בעוד רבינוביץ' הסתפק ב-21.53 אחוז בלבד.⁴⁶ באותו סקר נמצא כי המועמד המועדף לראשות הממשלה הייתה גולדה, 32 אחוז מהקולות, לעומת יריבה מנחם בגין מהליכוד, 17 אחוז בלבד. בסקר של מכון "דחף" שפורסם בעיתון דבר נמצא כי 34 אחוז מהמצביעים תומכים ברבינוביץ' לעומת שלושים אחוז בעד להט.⁴⁷ על המשמר יצא בגלוי לטובת רבינוביץ' וקרא לתמוך בו. המאמר קבע כי מערכת הבחירות לכנסת מסיחה את הדעת באופן טבעי מן הבחירות לרשויות המקומיות, אולם "אסור להתעלם ממבחני הבחירות לעיריות" ו"קודם כל [יש] להבטיח את המשך כהונתו של יהושע רבינוביץ'".⁴⁸ בעיתון מבט, ביטאון המשמרת הצעירה של מפלגת העבודה, פורסם כמה ימים לפני הבחירות כי על פי סקר שערכה ד"ר מינה צמח, מוביל להט עם 48 אחוז מהקולות לעומת רבינוביץ', שמסתפק ב-29 אחוז בלבד.⁴⁹ הכתובת הייתה על הקיר וצמרת המערך יכלה בנקל לקרוא אותה. ככל שהתקרב מועד הבחירות הפכה היריבות האישית בין המועמדים בתל-אביב מתלהמת וחרפה יותר. ב-27 בדצמבר טען יוסי שריד, ששימש ראש מטה ההסברה של המערך בתל-אביב, כי להט ניהל מערכת בחירות "גסה וולגרית",⁵⁰ בהשוואה לכל מערכת בחירות אחרת בארץ. שריד טען כי בניגוד להבטחתו בפתיחת המערכה כי הוא מתכוון להיות אבירי במסע הבחירות שלו ולא ישמייץ אישית, עסק להט ב"השמצות אישיות פרועות".⁵¹ עוד טען כי המערך נמנע עד כה מלפרסם דברים בעניין אייכולתו של להט לנהל את העיר כדי לא לכרוך את שמו של צה"ל במערכת הבחירות, וכינה את רשימתו של להט למועצת העירייה "עלבון לתושבי תל אביב".⁵² במאמר אחר בדבר נטען כי "הוא [להט] מועמד אגרסיבי, המנסה לכבוש את העיר

הייתה לקונית. בריאיון עיתונאי הדף את הדברים ואמר: "אנחנו מנהלים מערכת בחירות קצרה, עניינית ומכובדת. לא נגיב על מודעות שהן למטה מכבודנו".³²

תעמולת הבחירות לראשות העיר הייתה אגרסיבית מאוד והתנהלה בעיקר בעיתונות היומית. המערך טען במודעות שפרסם ש"ראש העיר הוא איש מעשים ולא איש מעשיות",³³ וכן ש"טוב ראש עיר פעיל מ'ילד פלא במיל'".³⁴ הליכוד טען כי "משהו מוכרח להשתנות במדינה, משהו יכול להשתנות בתל אביב".³⁵ במודעה זו ובמודעות אחרות יצר שוב הליכוד זיקה מיידית בין הנהגת המדינה להנהגת העיר. במודעה אחרת, שכותרתה הייתה "הורד את 'הגוש' המעיק על תל אביב", נכתב: "זאת עובדה: יהושע רבינוביץ', ראש העיר היוצא של תל-אביב הוא הבוחש העיקרי ב'גוש' של מפא"י ונטל חלק פעיל באותה הנהגה שהכשילה את המדינה לפני המלחמה ובמלחמה".³⁶ מודעה זו תיארה את רבינוביץ' כעסקן מפלגתי. עוד נטען במודעה: "גם בתל אביב [...] עדיין מנסים לומר לך 'סמוך!', 'הכל בסדר!', אבל אותו משטר שנתגלה במערומו במדינה – הוא המשטר שהיה בתל אביב. רבינוביץ' שם – רבינוביץ' פה. תוארו היה 'ראש העיר' אך את יומו הוא מתחיל בטלפונים מפלגתיים וגומר בשיבות הגוש. אנו דוגלים בעיר מנותקת מפוליטיקה כזו".³⁷ במודעה אחרת, שכותרתה הייתה "בלוף רבינוביץ' לשעת חירום", נטען כי הבטחתו של רבינוביץ' "שהואשם במחדלים" להקים לשכות להכוונת חיילים שחוזרים מהחזית ריקה מתוכן, שכן "הכנסת קיבלה על כל דעת [וכך במקור] המפלגות את 'הוק החייל המשוחרר' המעניק לכל חיילי הסדר והמילואים זכויות עדיפות ברורות בכל הנוגע לעבודה, לימודים ושיכון".³⁸ הליכוד אף לעג לרבינוביץ'. באחת המודעות נכתב: "נסיון – זה טוב! תלוי איזה. בעניין רבינוביץ' לאזרחי תל אביב יש נסיון. נסיון מר".³⁹ הליכוד אף ביקש לקשור את הפוליטיקה הארצית לפוליטיקה המקומית כשטען כי גם בהתנגנות העירונית נתגלו כשלים חמורים במלחמה. 25,000 תלמידים בתל אביב אין להם מקלט לשעם חרום", הייתה כותרת המודעה שפרסם הליכוד ובה נטען כי בשלושים אחוז ממוסדות החינוך בעיר אין מקלטים וכי גם בבית החולים העירוני הדסה ובבית היולדות העירוני בקרייה אין מקלט. "כל תל אביב היתה תלויה במכונית חילוץ יחידה עם סולם גבוה", נטען במודעה.⁴⁰ המערך השיב בתקיפה אישית של להט במודעה שכותרתה הייתה: "תוכנית עבודה מול חולצות ועניבות או: יהושע רבינוביץ' מול מועמד גח"ל". המודעה קראה לבוחר: "אל תיתן לתצלומים, לסמאות, לחולצות, לעניבות ולביקורת מתחמקת להטעות אותך".⁴¹ במודעה אחרת סוכם מספר המילים במודעות התעמולה שפרסם הליכוד: ב"43 מילים רוצה מועמד גח"ל 'לכבוש' את תל אביב [...] ב"43 מילים לא יכולה להיות כמובן שום הצעה ממשית לפתרון בעיותיה של העיר הגדולה בישראל".⁴² ראוי לציין כי בהתייחסותו ליריב, קרא לו המערך במודעות התעמולה גח"ל ולא הליכוד, גם במישור הארצי וגם במקומי, ובכך התייחס אליו בלגלוג. הליכוד הוקם ב-13 בספטמבר לקראת הבחירות לכנסת השמינית כרשימה משותפת למפלגות ותנועות, ובהן גח"ל, הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי והתנועה למען ארץ ישראל השלמה.

אחוזי ההצבעה היו גבוהים במיוחד. יום הבחירות התברר כהישג גדול לדמוקרטיה הישראלית. באחת נתברו ההנחות שהובעו בשלבים השונים של מערכת הבחירות כי מבוכת הציבור תגרום להימנעות המונית מן ההצבעה. תוצאות האמת הצביעו על שינויים במערכת הפוליטית בישראל. מספר בעלי זכות הבחירה לכנסת השמינית עמד על 2,037,475 מצביעים.⁵⁸ מספר המצביעים בפועל היה 1,601,098, כלומר הצביעו כ-78.5 אחוז מכלל בעלי זכות הבחירה. אחוז החסימה מנה 15,668 קולות. 21 רשימות הציגו מועמדותן לכנסת, מהן לא עברו את אחוז החסימה 11 רשימות. הרשימות שזכו במקום בכנסת היו: המערך (מפלגת העבודה הישראלית ומפלגת הפועלים המאוחדת, 51 מנדטים), הליכוד (גוש חירות ליברלים, הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי ופעילי ארץ ישראל השלמה, 39 מנדטים), המפד"ל (10 מנדטים), החזית הדתית התורנית (5 מנדטים), הרשימה הקומוניסטית החדשה (4 מנדטים), ליברלים עצמאיים (4 מנדטים), התנועה לזכויות האזרח (3 מנדטים), רשימה ערבית לבדווים וכפרים (1 מנדט), רשימת קידמה ופיתוח (1 מנדט), מוקד (1 מנדט).

התוצאות הרשמיות של הבחירות לרשויות המקומיות פורסמו ב-14 בינואר 1974. בבחירות למועצה ה-12 של עיריית תל-אביב הצביעו 218,817 תושבים מתוך 306,200 בעלי זכות בחירה (כשבעים אחוז).⁵⁹ על 31 המושבים במועצת עיריית תל-אביב התחרו 11 רשימות: רשימת הליכוד (גח"ל), הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי פעילי ארץ ישראל השלמה, המערך (מפלגת העבודה ומפ"ם), הליברלים העצמאיים, החזית הדתית הלאומית (המפד"ל), רשימת יחיד של אברהם בויאר, חזית דתית תורתית (אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל), רק"ח, הפנתרים השחורים, התנועה לשוויון חברתי, למען יפו ומוקד. רשימת הליכוד זכתה ל-14 מ-31 המושבים במועצת העירייה, רשימת המערך זכתה ב-11 מושבים, הליברלים העצמאיים והמפד"ל בשני מושבים כל אחת, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל ורשימת בויאר זכו במושב אחד כל אחת.

מאמר המערכת של מעריב קבע כי הבחור לעירייה ידע להבדיל בין הצבעתו לכנסת ובין הצבעתו לעירייה, ברוב המקרים העדיף את האיש שעמד בראש הרשימה, "ולא תמיד קבעה דוקא ההשתייכות המפלגתית שלו".⁶⁰ מאמר נוסף קבע כי תוצאות הבחירות מהוות "שינוי דרסטי במפה המפלגתית של המדינה".⁶¹ מאמר בהארץ טען כי "כשלונו של המערך בבחירות [בתל-אביב] גדול מנצחונו של הליכוד".⁶² עדות למבוכה ולבלבול ששררו במטה הבחירות של המערך היו דבריו של יושב ראש המטה, ח"כ אברהם עופר, שהודיע כי תוצאות הבחירות הכלליות מעידות על שינוי רציני שעלול להביא למצב בלתי יציב שבו מוטלת בספק האפשרות להרכיב ממשלה חדשה ותיתכן הליכה אל הקלפי בעוד כמה חודשים.⁶³ הודעה זו עוררה סערות רוחות במטה הבחירות. "מה הוא אמר? בשם מי הוא מדבר?", הגיבה גולדה בחריפות.

השר שמעון פרס הגיב גם הוא: "מי נתן לו רשות לדבר כך?"⁶⁴ גולדה מאיר ביקשה ממזכ"ל המפלגה, ח"כ אהרון ידלין, להופיע בטלוויזיה ולדבר ברדיו ו"לתקן" את הרושם. בצאתו ממטה הבחירות אמר ידלין כי פירושו של תוצאות הבחירות הוא ששוב הוטל על המערך להרכיב ממשלה חדשה על בסיס קווי יסוד מוסכמים ו"נעשה הכל



שלמה להט ראש העיר הנכנס ויהושע רבינוביץ ראש העיר היוצא, טקס בעירייה, 6 בפברואר 1974, יעקב סער, לע"מ

על ידי תמונות דוגמנות. אין ספק שהוא גבר נאה, לבוש בחולצות יפות, המציג בחיך שיניים מבריקות ויודע להשמיע חזק".⁵³ במסיבת עיתונאים שהתקיימה ב-26 בדצמבר ענה להט להאשמות. "הקפדתי לפעול לפי עקרונות שהתוויתי לעצמי. נמנעתי מהשמצות אישיות, לא תקפתי את ראש העירייה על סוג העניבות שהוא לובש, לא התייחסתי לראש העירייה כאיש, אלא כבעל המשרה".⁵⁴ באותה נשימה טען להט כי הוא סבור שהמנגנון העירוני בתל-אביב הוא מהגורעים ביותר בארץ וכשייבחר ייקח לידיו את הטיפול בתיק המנגנון באופן אישי.

"הבחור העדיף את האיש שעמד בראש הרשימה"

ביום הבחירות, 31 בדצמבר, דיווחה העיתונות הארצית בהרחבה על ההליך הדמוקרטי הכלל-ארצי והמוניציפלי. ההשוואה בין שתי מערכות הבחירות הייתה בלתי נמנעת. מאמר המערכת של מעריב ציין כי "גם אם הבחירות העירוניות אינן אישיות – הרי המועמד לראשות העיר קובע יותר מאשר ראש הרשימה לכנסת".⁵⁵ המאמר קבע כי בבחירות אלה יתנתקו מצביעים רבים מהרגלי ההצבעה הישנים שלהם ומנאמנותם למפלגתם "גם משום שהבחור מיטיב לדעת מנסיון אישי את בעיות עירו וגם משום שהוא מכיר את המועמדים וכושרם לעמוד באתגרים שניהול העיר מציב בפניהם".⁵⁶ הודגשה גם חשיבותן של הבחירות המוניציפליות בתל-אביב, מעבר להיותן אזוריות בלבד: "הזירה המרכזית במערכת המוניציפלית היא העיר תל אביב [...] מפני שיחסי הכוחות בתל אביב כמעט שקולים באופן מסורתי ולכן יש במאבק על ראשות העיר בין יהושע רבינוביץ' לשלמה להט מן המתחזות ואי-הוודאות יותר מבמלחמת הבחירות המוניציפאליות במקומות אחרים".⁵⁷ כבוקר 31 בדצמבר הצביעה ראש הממשלה גולדה מאיר בירושלים בקלפי שבגימנסיה העברית ברחביה ופנתה משם למשרדה. אחר הצהריים היא נסעה לתל-אביב, אל מטה המפלגה שברחוב הירקון, כדי לצפות שם בתוצאות. המתח במטה היה רב.

הליברלים העצמאיים, שהיו לשון המאזניים, וביקש מהם לשקול את השתתפותם בקואליציה על סמך שיתוף הפעולה בעבר. הוא ביקש לצרף לקואליציה העירונית גם את ארבעת הנציגים הדתיים כדי ליצור רוב של 17 מתוך 31 חברי המועצה. הליברליים העצמאיים הבהירו לרבינוביץ' שאינם מבטיחים דבר וכי הם מעוניינים למנוע תלות רבה מדי בדתיים. עוד טענו כי לדעתם הפרש הקולות בין המערך והליכוד הוא משמעותי ומצביע על רצון הבוחר. רבינוביץ' הבין שהפסיד במערכה. ביום שישי, 4 בינואר 1974 התכנסו במלון שרתון בתל-אביב הליכוד והליברליים העצמאיים וחתמו בטקס חגיגי על הסכם קואליציוני שהבטיח את מינויו של שלמה להט לראש עיריית תל-אביב. להט התחייב בהסכם זה, בין השאר, להתיר הצגות תאטרון, קולנוע בחצות ומופעי בידור בשבתות. יצחק ארצי חתם גם הוא כי נפגע ממפלגת העבודה – הוא כיהן כראש מחלקת עליית הנוער בסוכנות, אולם לא נבחר שוב לתפקיד בקונגרס הציוני שנערך ב-1968. בהסכם נקבע כי ארצי יכהן כממלא מקום ראש העירייה ואוניקובסקי ישמש סגן ראש העירייה. ב-28 בינואר צורפו לקואליציה גם המפלגות הדתיות. הקואליציה העירונית החדשה מנתה 19 חברים. עם רוב של 19 חברים מול 12 התכנסה ב-6 בפברואר 1974 מועצת העירייה ה-12 לשיבתה הראשונה ובחרה בשלמה להט לראש העירייה החדש של תל-אביב.

אחרי הבחירות: "מפלגת העבודה חייבת כבדק בית"

תוצאות הבחירות לכנסת השמינית הראו שיחסי הכוחות הפוליטיים לא השתנו מאז הקמת המדינה ב-1948.⁶⁹ שלושת הגופים הגדולים הפוליטיים זכו שוב באופן יחסי בכוח הפוליטי שכבר היה בידם והמאזן נשמר: המערך, עם פחות מושבים בכנסת, המשיך לשמר את ההגמוניה השלטונית שלו. הליכוד, שאיחד את התנועות הלאומיות שדגלו בכלכלה חופשית, נשאר גוש האופוזיציה, למרות הגדלת כוחו. המפד"ל, שאמנם איבד שני מושבים בכנסת, זכה להשפעה מכריעה. בחירות אלה, למרות השינויים שחלו במספר המנדטים למפלגות השונות, חיזקו את המגמה של ריכוז בגושים מרכזיים. במועצת עיריית תל-אביב חל מהפך כוחות. בבחירות לרשויות המקומיות הייתה הבחירה אישית ונראה היה שהציבור רוצה לדעת לא רק את מצעי המפלגות לרשויות המקומיות, אלא גם מי יעמוד בראש הרשות המקומית.

המערך יצא ממערכת בחירות זו בשן ועין, ובימים הראשונים לאחר מערכת הבחירות נשמעו קולות שקראו לערוך בדיק בית יסודי. בדיוני המפלגה נשמע מגוון דעות. חלק מהדוברים קשרו את תוצאות הבחירות לכנסת ולעיריית תל-אביב. אחת הסיבות החשובות לפיצול ההצבעה בין הבחירות לכנסת לבחירות לרשות המקומית הייתה שרשימות מסוימות מופיעות במישור אחד בבחירות לכנסת או לרשויות המקומיות, אולם במקרה זה הרשימות הופיעו בשני המישורים. פיצולי הצבעה (כלומר הצבעה שונה בבחירות המקומיות ובבחירות הארציות) שאי-אפשר היה לפרשם בהיעדר הקבלה בין הרשימות בשני המישורים אפשר לראות למשל על פי תוצאות הבחירות של 1965. בשנה זו זכה גח"ל ברמת גן ב-39 אחוז מהבוחרים לעירייה

כדי להגיע להידברות עם השותפים שהיו לנו בקואליציה הקיימת". ידלין הדגיש כי לדעתו לא חל מפנה היסטורי בבחירות ואפילו אם יגיע הליכוד לארבעים מנדטים, פירושו של דבר שרק שלישי מחברי הכנסת יהיו חברי הליכוד. "יש ירידה למערך", אמר, "לקחנו אותה בחשבון, אך יש בסיס להקמת ממשלה יציבה ואין צורך בבחירות חדות. יש בסיס פרלמנטרי מספיק בלי הסיעות הקטנות. יש להרכיב את הממשלה בראשותה של גולדה מאיר במהירות".⁶⁵

גולדה עישנה בשרשרת. כשידלין הופיע בטלוויזיה ואמר את דברו היא הביעה סיפוק רב. אולם מצב הרוח במטה המערך היה ירוד באותו לילה. פני השרים שיסבו עם גולדה מאיר, ובהם אבא אבן, ישראל גלילי, שמעון פרס, פנחס ספיר, יגאל אלון ואחרים, היו נפולות. ככל שהגיעו יותר תוצאות אמת הלכה וגברה אווירת הנכאים והאכזבה העמיקה. האווירה במטה הייתה מתוחה ככל שנקפו השעות. כשהגיעו תוצאות הבחירות לעיריית תל-אביב ונמסר כי הליכוד כבש את העיר ושלמה להט עשוי להחליף בראשות העירייה את יהושע רבינוביץ', הפטירה גולדה מאיר: "חבל".⁶⁶ לפנות בוקר הסתגרו גולדה מאיר והשרים פנחס ספיר ושמעון פרס יחד עם מזכיר המפלגה ידלין באחד החדרים במטה כדי לנתח את תוצאות הבחירות. לאחר שנמסר להם כי גם בסקטור הערבי התוצאות מאכזבות, הובעה דעה כי צפויים קשיים ניכרים בהרכב ממשלה חדשה, אך יש לעשות מאמץ מידי, כדי להבטיח ממשלה בעלת בסיס פרלמנטרי יציב. למחרת החל המערך במאבק על הישרדותו ההגמונית.

בתל-אביב איבד המערך את הבכורה לטובת הליכוד, אולם ביום שלאחר הבחירות היו עסוקים גם נציגי הליכוד וגם נציגי המערך בניסיונות להרכיב קואליציה עירונית. הבחירות המוניציפליות בסוף 1973 התנהלו בשיטת הבחירות המוניציפליות הישנה, אולם האופי האישי שקיבלו הקדים כארבע שנים את חוק הבחירה הישירה. ב-1 בינואר 1974 התברר עד כמה גדול היה ניצחונם של להט ומפלגתו מול כישלונם של המערך בראשות יהושע רבינוביץ', ראש העירייה המכהן. להט היה זקוק לשני מושבים נוספים כדי לזכות ברוב ולהבטיח את בחירתו כראש העירייה ואילו רבינוביץ' היה זקוק לשם כך לחמישה מושבים. בבוקר שלמחרת הבחירות קיים שלמה להט פגישה ראשונה עם נציגי הליברלים העצמאיים, עו"ד יצחק ארצי ופרץ אוניקובסקי, והבהיר להם כי רצונו של הבוחר, כפי שבא לידי ביטוי בתל-אביב, הוא החלפת השלטון בתל-אביב. "לדעתנו", הסביר דוד שיפמן מרשימת הליכוד ומי שיהיה כסגן ראש העירייה החל מבחירות אלה, "היחס של 11 לעומת 14 מנדטים מוכיח בכיור את רצונם של רוב תושבי תל אביב. אם רבינוביץ' ינסה להרכיב קואליציה בראשותו, זה לא יעבור מבחינה ציבורית. אנחנו נעשה הכל כדי להרכיב קואליציה בראשותו של להט ולא קואליציה של להטוטים".⁶⁷

ראשי המערך לא רצו לוותר על השלטון בעיר ובליל הבחירות עשו חישובים קואליציוניים שונים כדי לנסות להבטיח את הישארותו של רבינוביץ' בתפקיד. רבינוביץ' עצמו לא ויתר בקלות וקצת אחרי חצות קבע כי למרות המכה האלקטורלית שספג המערך, אפשר יהיה להמשיך ולשמור על הקואליציה בעירייה.⁶⁸ "הנוסחה היא אותה הנוסחה, רק שאיברנו מנדט אחד", טען. גם הוא התדפק על דלת

וכי לבוחר התל-אביבי על פי רוב לא הייתה הכרעה ברורה ימינה או שמאלה. הפעם, טען, בגלל "הירידה הכללית נע[ה] המטוטלת ימינה". עופר ציין כי היה שותף בעבודתם של מרדכי נמיר ויהושע רבינוביץ' וכי שניהם הצעידו את תל-אביב קדימה והוציאו אותה מדרגת עיירה לשירותים של כרך, כלשונו.

גם שמעון פרס, שר התחבורה והתקשורת, הפריד בין הבחירות הכלליות למוניציפליות. הוא ראה במערכת בחירות זו סימן אזעקה חמור למפלגת העבודה. פרס הבין שעצם העובדה שמפלגה נמצאת כל כך הרבה זמן בשלטון יש לה השפעה שלילית. הוא טען כי הבחירות הראו שמצבה של מפלגת העבודה חמור בקרב שכבות עולים חדשים, בעיקר מבני עדות המזרח שגרים בפרברים, "אנשים לא מסודרים, אנשים לא משובצים", כינה אותם.⁷² הוא סבר שבערים הגדולות המצב שונה. "ככל שהשכונה יותר מסודרת, יותר החזקנו מעמד", טען. הוא התריע שאם מפלגת העבודה לא תסיק מסקנות ולא תיתן ייצוג הולם יותר לעדות המזרח ולעולים חדשים ממקומות שונים, גם ברמה המוניציפלית, "אני צופה שחורות וקשות למפלגת העבודה". במכלול סיבות ירדת כוח המפלגה הועלה גם הנתק מהציבור. ח"כ לשעבר זאב הרינג, יושב ראש המחלקה לקשרים בין-לאומיים בהסתדרות, טען כי לדעתו "הצביעו לליכוד לא בגלל המחדל, אלא בגלל אורח חיינו הציבוריים, סגנון חיינו הציבוריים, דרכי הביצוע של אחריותנו לענייני המדינה. כל אלה הם מחדלים פנימיים, לא בטחוניים ולא פוליטיים, ויש להם משמעות חמורה כלפי חוץ". הרינג התייחס גם הוא לתבוסה בתל-אביב וקבע כי "ההסברה בתל אביב היתה לפעמים מוגזמת, היתה בה נימה אישית מיותרת, אותו קו של יומרנות, בטחון עצמי, זלזול ביריב, אותם דברים שפוגעים בנו".⁷³ ניתוח תוצאות הבחירות נמשך בישיבות הבאות של המפלגת העבודה. הפרוטוקולים של ישיבות אלה משמשים עדות לשבר. רוב הדוברים בהם הצביעו על כשלים מפלגתיים ועל התדרדרות המפלגה טרום המלחמה וטענו שאין לראות במלחמה גורם מרכזי לירידה בכוחה של המפלגה. מרדכי בן פורת, שכהן משנת 1965 כח"כ מטעם רפ"י, ראש המועצה המקומית אור יהודה לשעבר, טען שאינו מקבל את הדעה שזעזוע מלחמת יום הכיפורים היה הגורם המרכזי שהשפיע על תוצאות הבחירות. גם ח"כ יצחק בן אהרון, שר התחבורה לשעבר, סבר כך: "הגמוניה רוחנית וחברתית איברנו מזמן [...] ותנועת העבודה בישראל התנכרה לתכנים שלה, התרוקנה מהתכנים שלה... זה אחד האלמנטים למדרון... קבלנו מכה [...] אני רואה סכנה גדולה", אמר.

שר החקלאות חיים גבתי, שכהן משנת 1970 גם כשר הפיתוח, סבר כי במשך השנים נתרוקנה מפלגת העבודה מתכניה הרעיוניים הסוציאליסטיים כמפלגת פועלים. בכך הוא תלה את עיקר האשמה בהתדרדרותה של המפלגה ממערכת בחירות אחת לשנייה. הוא גם השתומם על חיי המפלגה הדלים והפעילות המעטה בסניפים השונים. גבתי גם התריע על כך שמיטשטשים הגבולות הרעיוניים בין המערך לליכוד. "אבד חינוך בעיני הציבור. תדמיתנו אינה מלבבת, כנראה וכדאי לבדוק היטב מדוע [...] כלפי חוץ אנחנו נראים כמפלגה שסועה, מפולגת, שהיא בעצם פדרציה של חטיבות, שאין ביניהן היחסים

ורק ב-29 אחוז מבחורי הכנסת. בירושלים, לעומת זאת, הצביעו לו 17 אחוז בבחירות לעירייה ו-29 אחוז בבחירות לכנסת.⁷⁰ את ההסבר לפיצול הצבעה זה אפשר לראות בדמותו הסגונית של אברהם קריניצי ברמת גן ובאישיותו הדינמית של טדי קולק בירושלים. בבחירות 1973 הייתה זו כנראה דמותו הכריזמטית והנמרצת של שלמה להט שהביאה לפיצול הצבעה זה.

חבר המפלגה שלמה תמיר מקיבוץ תל יוסף כתב דו"ח על ההפסד בתל-אביב ותיאר כיצד "כעת היא נשמטה מירינו". תמיר סבר כי ההצבעה בתל-אביב נבעה מרצון להחליף את ההנהגה בעיר ולא מרצון להעניש את המערך. "הליכוד זכה בתוספת קולות רבה בשכונות העוני. אלה רצו לנסות מזלם בהחלפת ההנהגה [...] לגביהם אין הבדל בין מערך וליכוד", קבע. הוא מתח ביקורת קשה על התנהלות המערך בתל-אביב ומנה את הסיבות לאובדן השליטה בעיר. הוא תיאר את תל-אביב כעיר שבה חיות רכבות משפחות בשכונות עוני ומסתובבים אלפי ילדים ללא חינוך וללא עבודה. הוא טען כי אין בה ייצוג הולם לעדות המזרח ולדרי שכונות העוני, לא במוסדות תנועת הפועלים בעיר ואף לא במוסדות הארציים, דהיינו בכנסת ובממשלה. הוא גם קבל על כך שמי שנזקק לשירותי העירייה ולמשרדי ראש העיר ומנהלי המחלקות, מצא עצמו לעתים מול שוקת שבורה וחש מקופח. בביקורת אישית על יהושע רבינוביץ' טען כי "היו רבים שלא שבעו נחת מכך שראש העיר הגדולה בארץ הפך משרדו בעיר וביתו הפרטי למרכז לפעילות הגוש במפלגת העבודה והמערך. ביתו ומשרדו הפכו למבצר השומר על זכויות המפא"יניקים לשעבר [...] ההתעסקות היתירה של רבינוביץ' בבחישה בקדרה, בתככים שונים ומשונים, באחיזה בקרנות המזבח של 'מי שהיו' לא הוסיפה כבוד לו ולא לתנועה". באופן כללי טען תמיר כי "אנו עדים לחיי רווחה ובזבזו של רבים מתוכנו [...] לא ריכזנו אמצעים בכדי לחסל את העוני, משכנות העוני ושכונות העוני, כדי לאפשר למקסימום ילדים לסיים לפחות בית ספר תיכון. לא עשינו כלום לצמצם הפער בתוכנו". לבסוף סיכם: "אנו נתונים במשבר".⁷¹ ככל הדיונים המפלגתיים לאחר הבחירות נדון החיבור בין תוצאות הבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות ובכללן תל-אביב. בישיבת מרכז מפלגת העבודה שנערכה ב-8 בינואר, הודה אהרון ידלין כי הייתה זו מערכת הבחירות הקשה בתולדות התנועה, כי בבחירות לכנסת נחלש כוחו הפרלמנטרי של המערך וכי הצבעת המחאה שכרסמה בכוחה של המפלגה נבעה גם ממלחמת יום הכיפורים וגם ממה שכינה "ההשתקפות המעוותת במידה רבה של דמותנו עקב יריבות פנימית, חלקה לגיטימית וחלקה מופרזת". בעניין הבחירות לרשויות המקומיות ציין כי "התופעה שהתבלטה היא פיצול הצבעה לכנסת ולרשויות המקומיות [...] האלמנט האישי הפך להיות דומיננטי במקומות אחרים [...] הגורם האישי, המוניטיין האישי הופך להיות בולט יותר ויותר". הוא ציין גם את אובדן השליטה בכמה ערים ובראשן תל-אביב. על אובדן השליטה בתל-אביב חזר פעמיים בדבריו.

ח"כ אברהם עופר, סגן ראש עיריית תל-אביב בין השנים 1965-1967, הביע סיפוק ממערכת הבחירות, אולם טען כי "הדבר היחיד שמכאיב הוא ההפסד בתל אביב. ידענו שנפסיד קולות". הוא הזכיר כי תל-אביב היא העירייה היחידה ש"התנדרה" בין שמאל לימין

בישיבה נוספת מנה חיים בר-לב, שר המסחר והתעשייה, את הסיבות שלדעתו הביאו להפסד קולות: המלחמה וכל הקשור בה, החברה הישראלית ומצוקותיה, בעיקר הכלכליות, הוויכוחים הפנימיים בתוך המפלגה והתעייפות הציבור משנות מפלגת השלטון הארוכות. הוא טען כי יש לצמצם את "מלחמות היהודים" במפלגה. חברי הכנסת עוזי פיינרמן ואברהם עופר הדגישו כי טושטשו התחומים בין המערך לליכוד ולא ברור מהם ההבדלים המדיניים, החברתיים והכלכליים בין שתי המפלגות. ח"כ יצחק נבון תיאר את האווירה הקשה בחוגי הבית ובאספות הציבוריות שבהם ביקר לפני יום הבחירות. מדי ערב נפגש נבון עם קהלים שונים וחש את משקעי המלחמה בציבור. במפגשים הללו עם הציבור חש באווירה רווית מתח, במטען רגשי ונפשי חזק, אפילו בשנאה, רוגז וטינה. בדבריו בישיבה הוא קבל על כך שאבד החינוך התנועתי. הוא טען כי מפלגת העבודה מזוהה עם העשירים והחזקים, המסורדים, "אנשים שטוב להם".⁷⁷

בישיבה אחרת טען שלמה הלל, שר המשטרה, כי "התוצאות של הבחירות היו קשות מאוד [...] למעשה נענשנו על ידי הציבור גם בגלל מה שהיה קודם וגם בגלל מה שהיה אחר כך, גם מה שהיה לפני המלחמה וגם מה שהיה אחרי המלחמה". אהרון ידלין קבע: "כתנועת פועלים [...] אנחנו ניצבים על פי התהום". גולדה מאיר סיכמה: "מפלגת העבודה החליטה לאבד את עצמה לרעת ובחירה בדרך היפנית".⁷⁸ ב-26 בפברואר 1974 כתבה גולדה לחברי המפלגה: "אני יודעת את המצב הפנימי במפלגה, כי נדרשים תיקונים רציניים, כי יש להתגבר על תופעות מדאיגות ובכל אלה נצטרך לטפל".⁷⁹

סיכום

בבחירות לרשויות המקומיות שהתקיימו בסוף שנת 1973 זכה הליכוד ובראשו שלמה להט במעמד בכורה בעיר תל-אביב. היה זה צירוף של תעמולת בחירות אגרסיבית במיוחד שנקט הליכוד, בחירות בעלות אופי פרסונלי שבהם הודגשו ההבדלים בין להט ליהושע רבינוביץ', ראש העירייה המבוגר והעייף מטעם המערך שכיחן בתפקיד משך ארבע שנים קודם לכן, וזהותו של רבינוביץ' עם מפלגת השלטון ההגמונית, שעתה לאחר המלחמה שוגרו אליה חצי ביקורת על התנהלות כושלת במלחמת יום הכיפורים הטראומטית. כל אלה הצליחו להביא להתרסקות שלטון המערך בעיריית תל-אביב, עירייה גדולה, בעלת בסיס כלכלי איתן, שהשליטה בה הייתה חשובה לשני הגושים הפוליטיים שנוצרו בשנים הללו. נגד להט נטען שהוא מועמד מוחצן, ילד פלא במיל', "דוגמן" עם בלורית מתנפנפת, חולצות ועניבות יפות, אגרסיבי שאינו מהסס להשמיץ את יריבו. הליכוד היה ענייני יותר וידע ללחוץ על הנקודות הכואבות. הוא מנה את כישלונותיו של רבינוביץ' גם בתכנון העיר אולם גם בהיערכות העירייה למלחמה ואחריה, והדגיש את היותו חלק מה"גוש". שמו קושר מיידית למה שמעתה כונה "המהדל", המלחמה. תעמולת הבחירות של להט נוהלה באפקטיביות. להט הדגיש את הטעון שיפור בעיר והצביע על כך שאין ביכולתו של רבינוביץ', שאותו הציג כעסקן פוליטי מפא"יניקי הבוחש בקדרה הפוליטית לפני שהוא מתפנה לעסוק בענייני הבעורים של העיר, לשפר את מצבה של העיר. המלחמה האישית בין השניים הוכרעה

הלבביים ביותר, אלא להיפך, יש חשדנות, יש חוסר אמון". חבר הכנסת משה ורטמן התייחס לבחירות המוניציפליות וטען כי יש להפרידן מהבחירות לכנסת. "אני מציע לחברים אשר מנסים להוציא לקחים מהבחירות לעיריות כאילו זו חלוקה פוליטית של הציבור – לא לעשות זאת, כי זה איננו נכון. איפה שהשתקפה החלוקה הפוליטית זה אך ורק בבחירות לכנסת", טען. "אין ספק שמפלגת העבודה חייבת בבדק בית", סיכם סגן שר התחבורה, גד יעקובי.⁷⁴

עם פרסום תוצאות הבחירות זימן הנשיא אפרים קציר את גולדה להתייעצויות וכמקובל הטיל עליה את מלאכת הרכבת הממשלה. אולם לפני שעלה בידיה להתחיל בכך נפלה למשכב וחלתה בשפעת עונתית. היו שהסיקו כי ראש הממשלה אינה "סתם חולה". לשכת ראש הממשלה הוציאה הודעה מסודרת בה נטען כי ראש הממשלה מוסיפה לטפל בענייני משרדה בביתה, חרף ההצטננות שלקתה בה, וכי יש ברעתה לחזור לעבודה הסדירה בסוף השבוע. בשלב זה גם ציפתה גולדה לתוצאות החקירה של ועדת אגרנט, שכפניה הופיעה מספר פעמים. גולדה גם נעדרה מעצרת הזיכרון הממלכתית שנערכה באולם תיאטרון ירושלים ב-7 בינואר לציון 30 יום לפטירתו של דוד בן-גוריון. בעצרת השתתפו נשיא המדינה, שרי הממשלה, ראש עיריית ירושלים, חברי הנהלת הסוכנות היהודית, בני משפחתו וקהל מוקירי זכרו. מאיר בלטה בהיעדרה. את דבר הממשלה הביא משה דיין, שעמד על אישיותו ופועלו של בן-גוריון.

לימים כתבה גולדה מאיר בספרה כי תוצאות הבחירות הוכיחו שהארץ אינה להוט "להחליף סוסים באמצע הנהר", ואף על פי שהמערך הפסיד קצת קולות, וכך גם המפד"ל, בכל זאת יצא המערך כגוש הגדול ביותר. "אבל האופוזיציה למערך התחזקה מפני שעכשיו התאחד כל הימין לגוש משלו", הסבירה את תוצאות הבחירות.⁷⁵ בכוקר יום 17 בינואר נתכנסה שוב לשכת מפלגת העבודה לדיון בתוצאות הבחירות לכנסת השמינית. רוח נכאים שררה בישיבה. החברים הצביעו על הכשלים שאין להם קשר אל המלחמה. משה כרמל, שר התחבורה לשעבר, שכיחן כחבר כנסת עד 1977, טען כי התהליך הוא כדור שלג שהולך ומתעצם, וכי "אטמנו את אזנינו מלהקשיב לרחשים היסודיים ביותר של הציבור בעת הזאת". צבי גרשוני, שכיחן בכנסת השביעית והשמינית מטעם המערך, קבל על "סופרמרקט של דעות" במפלגה, ועל כך שאין הכרעה חד-משמעית לכיוון רעיוני מסוים. הוא גם גרס כי "אם בתוך המפלגה אוכלים איש את רעהו, זה לא מוסיף לה סקס-אפיל וזה לא מוסיף אהבה למנהיגיה וראשיה". משה נצר, מזכיר המשנה של מפלגת העבודה מטעם רפ"י, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון עד 1971, טען כי "מסתבר שהציבור נוטה לתמוך באישים יותר מאשר במצעים" בבחירות לרשויות המקומיות. נחמן רוז, מזכיר קיבוץ גבע שכיחן משנת 1973 עד 1976 כמזכ"ל איחוד הקבוצות והקיבוצים, טען כי "שואה מתקרבת". רוז ביקר בסניפי תנועת הנוער העובד בחודשים שלפני הבחירות ומצא עזובה והזנחה גדולה, חוסר במדריכים, חוסר בציוד, במועדונים וגם שיטות דידקטיות מיושנות שלא תאמו לרוח התקופה. עוד טען כי חודשיים עברו מאז המלחמה "ולא באנו לעם הזה עם תוכנית חיים שלמה".⁷⁶

- ירושלים: הספרייה הציונית 1957, עמ' 466.
- 14 וייס, השלטון המקומי בישראל, עמ' 145.
- 15 על יחסו של חיים ארלוזורוב לתל-אביב, ראו: יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב: משכונות לעיר, תל-אביב: רמות, 2001, עמ' 30.
- 16 שם, עמ' 14.
- 17 דוד בלון, ראש סיעת הפועלים, לממלא מקום קבוע ולאחר מכן ראש העירייה בפועל.
- 18 מאמר המערכת, הפועל הצעיר, 11, 12.1959.
- 19 בשנות השבעים גברה חשיבות השליטה בתל-אביב, שכן בשנים אלה הפכה תל-אביב לעיר עולם מבחינת מעמדה הכלכלי. להרחבה על מעמדה הכלכלי של העיר, ראו: ערן אלדר, בכוחותיה העצמיים: ההתפתחות האורבנית של תל אביב בשלהי תקופת המנדט וכעשורי המדינה הראשונים, תל-אביב: רסלינג, 2013, פרק 4.
- 20 המערך, שביקש לבצר את כוחו בעיריות, הציע לכמה אלופי צה"ל שפרשו מהשירות להתמודד ברשימות מוניציפליות שונות. באפריל 1973 הציע שר האוצר פנחס ספיר מהמערך לשלמה להט להשתלב ברשימת המערך לעיריית תל-אביב ובפגישות ביניהם הובטח לו תפקיד סגן ראש העירייה. להט דחה את ההצעה וטען כי הוא רואה במפלגה הליברלית את ביתו הפוליטי וכי המדינה זקוקה לחלופה למערך. קצת אחר כך הפך להט למועמד המוסכם של הליכוד, שהוקם לקראת בחירות 1973. לפי הסכם גח"ל מ-1965 עמד נציג ליברלי בראש הרשימה בתל-אביב.
- 21 להט הרבה להסתובב ברחובות, חילק לתושבים פרחים, לחץ ידיים ושוחח עם תושבים.
- 22 באוגוסט 1973 טען רבינוביץ' כי את הצעותיו של להט כפי שהוצגו במסיבת עיתונאים ב-30 ביולי 1973 – לפתרון בעיות התחבורה של תל-אביב, ובהן ריכוז כל ענייני התחבורה בעירייה, הסדרי חניה חדשים וגביית אגרה מבעלי רכב הנכנסים לתל-אביב – יש לייחס "לחוסר נסיונו ולאי ידיעת העובדות". ראו: "רבינוביץ': הצעות להט – מחוסר נסיון ומאי ידיעת העובדות", הארץ, 1.8.1973. על כך ענה לו להט: "תגובתו החפוזה והלא שקולה של ראש העירייה מעידה על הגישה של העירייה לבעיות התחבורה בעיר. התוכנית שהגשתי היא פרי של מחקר ולימוד ממושכים". ראו: "להט רוצה עימות עם רבינוביץ' על תוכנית התחבורה שלו לת"א", הארץ, 2.8.1973.
- 23 "להט: יותר מבעבר יש עתה צורך בהנהגה חדשה בת"א", הארץ, 5.12.1973.
- 24 "להט מותח ביקורת על הנהלת עת"א", דבר, 6.12.1973.
- 25 "דאגה לחוזרים מהצבא – במרכז תוכניות המערך לעיריית תל אביב", על המשמר, 12.12.1973.
- 26 נתן דונביץ, "הבחירות שנשכתחו", הארץ, 10.12.1973.
- 27 אמנון רובינשטיין, "להט נגד רבינוביץ'", הארץ, 26.12.1973.
- 28 שלמה אבינרי, "על בחירות ומנדט", מעריב, 30.11.1973.
- 29 מתוך פנייה לציבור הבוחרים כחלק מקמפיין הבחירות בעיתונות, "אל אזרחי תל אביב יפו", מעריב, 30.12.1973.
- 30 בנושא זה שינה להט את דעתו בתחילת דצמבר, ייתכן שלצורכי תעמולת בחירות. הוא טען כי "ההנהגה הלאומית נכשלה כשלוך חרוץ וחייבת לפנות את מקומה מייד. ראש עיריית תל אביב מר יהושע רבינוביץ' בתוקף תפקידו כראש 'הגוש' של מפלגת העבודה הוא חלק מהנהגה זו ועליו לסיים את תפקידו". ראו: אריה אבנרי, "פגמים קשים נתגלו במערכת החירום בתל אביב", ידיעות אחרונות, 6.12.1973.
- 31 לוי יצחק הירושלמי, "עם חברים כאלה...", מעריב, 13.12.1973.
- 32 רפאל בשן, "אינן מילים בפי לתאר את התנדבות תושבי תל אביב בזמן המלחמה", ידיעות אחרונות, 14.12.1973.
- 33 למשל מעריב, 21.12.1973.
- 34 מעריב, 23.12.1973.
- 35 ידיעות אחרונות, 31.12.1973.

לטובתו של הצעיר והנמרץ. המהפך הפוליטי בעיריית תל-אביב הקדים בשלוש וחצי שנים את קריסתה של הגמוניית מפלגת הפועלים בבחירות מאי 1977 והיה נורה אדומה עבור המערך. אולם אף על פי שכבר עתה נשמעו קולות רבים שדרשו בדק בית יסודי ומידי, והדבר בלט במיוחד בישיבות מרכז המפלגה הסוערות, לא הצליח המערך להתמודד עם הבעיות הרבות שיצרו תהליכי העומק שכרסמו בכוחו: הסכסוכים הרבים בצמרת המפלגה עוד מימי שלטון בן-גוריון, הסיאוב והשחיתות, המרד המזרחי, העדר אידאולוגיה מסודרת, שיתוק הפעילות המפלגתית והניתוק מהבוחר, ובבחירות של 1977 הפסיד את ההגמוניה השלטונית.

הערות

- 1 בחינת ההצבעה למפא"י בשנות השישים מעידה על תנודות. בכנסת השישית עלה כוחה של מפא"י, שהייתה כבר חלק מהמערך, בשלושה מנדטים (מ"2 בבחירות 1961 ל-45 בבחירות 1965). ובבחירות שאחריהן, שהתקיימו ב-1969, אחרי מלחמת ששת הימים, גדל המערך ב-11 מנדטים נוספים (ל-56 מנדטים).
- 2 לקראת המועד המקורי של הבחירות, באוקטובר, נערך הימין מחדש בהשפעת האלוף (מיל') אריק שרון, חבר המפלגה הליברלית, שפרש מצה"ל ויום את הרחבת גח"ל למסגרת "הליכוד". הליכוד כלל בתוכו כמה גורמים פוליטיים, ובהם: תנועת החירות, המפלגה הליברלית, המרכז החופשי, תנועת העבודה למען ארץ ישראל השלמה והרשימה הממלכתית.
- 3 אי הציבות שפקדה את רוב הרשויות המקומיות מאז קום המדינה יצרה דעת קהל בעד שינוי שיטת הבחירות של ראש הרשות. כבר בשנת 1959 החליטה ממשלת ישראל, ביוזמת מפא"י והמפלגה הפרוגרסיבית, לקבל את העיקרון שראש העירייה יבחר במישרין בידי התושבים. אולם הפעם הראשונה שבה התקיימו בחירות נפרדות לראשות העירייה ולמועצת העירייה הייתה ב-7 בנובמבר 1978.
- 4 שכן וייס, השלטון המקומי בישראל, תל-אביב: עם עובד, 1972, עמ' 109 (להלן: וייס, השלטון המקומי בישראל).
- 5 בשנת 1959 הפסידו הציונים הכללים את הבחירות בתל-אביב לטובת מפא"י ומרדכי נמיר נבחר לראש העירייה במקומו של חיים לבנון.
- 6 המערך השני הוקם בתחילת 1969, לקראת הבחירות לכנסת השביעית, כשנה לאחר ייסוד מפלגת העבודה, כרשימת משותפת של מפלגת העבודה ומפ"ם.
- 7 עמרים גונן, "כיצד היתה תל אביב-יפו למרכז העירוני הראשי בארץ ישראל", בתוך: ברוך קיפניס (עורך), תל אביב-יפו: מאה השנים הראשונות, חיפה: פרדס, 2009, עמ' 164.
- 8 "תל אביב בחצי יובלה", דבר היום, דבר, 2.5.1934.
- 9 ברוך קרופניק, "קו לקו: עוד בפרוזה לכבוד תל אביב", הארץ, 2.5.1934.
- 10 מיקומם של החוגים האזרחיים על המפה המפלגתית היישובית ואחריה נעשה בדרך השליחה: לא ימין ולא שמאל, אלא ביניהם. הגדרה זו שיקפה את אופיים הדיפוזי של החוגים האזרחיים מהבחינה הארגונית והרעיונית כאחד ורמוזה על חולשתם הפוליטית. החוגים האזרחיים היו התארגנויות וחוגים של המעמד הבינוני, שנמנו עמו בעלי בתים, איכרים, סוחרים, תעשיינים, בעלי מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים ואישים בעלי מעמד ציבורי. החוגים האזרחיים הטביעו את חותמם בעיקר על הכלכלה ותרומתם ליצירת המשק היהודי בארץ ישראל הייתה מברעת, אולם עוצמתם הכלכלית לא תורגמה לתחום הפוליטי. בתל-אביב שלטו החוגים האזרחיים למעשה מהיווסדה ובשנת 1934, כשזכתה למעמד של עירייה, היה מאיר דיזנגוף רשימת לראש העירייה מטעם הציונים הכלליים.
- 11 "כלום תתעורר תל אביב?", הירדן, 23.12.1934.
- 12 מעוז עזריהו, תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית, שדה בוקר, מכון בן-גוריון, 2005, עמ' 37.
- 13 א"ד גורדון, 'על המועצה החקלאית', בתוך: הנ"ל, האומה והעבודה, כרך ראשון,

61	"הציפיות והחששות: תיקו", יומן מעריב, שם, 1.1.1974.	36	מעריב , 23.12.1973.
62	יהודית וינקלר, "כשלוך המערך בת"א גדול מנצחון הליכוד", הארץ, 2.1.1974.	37	שם.
63	משה מייזלס, "דכאון בצמרת המערך – אך הוחלט לעשות מאמץ להקים ממסלה בהקדם", מעריב, 1.1.1974.	38	שם, 24.12.1973.
64	שם.	39	שם, 26.12.1973.
65	שם.	40	ידיעות אחרונות , 27.12.1973.
66	שם.	41	על המשמר , 29.12.1973.
67	אברהם רותם, "בתל אביב: גם להט וגם רכינוביץ' החלו במגעים להקמת קואליציה", מעריב, 2.1.1974.	42	שם, 20.12.1973.
68	מפתח הקואליציה העירונית על פי חישוביו של רכינוביץ' בליל הבחירות: המערך – 11 מושבים, המפרד"ל – 2, אגודת ישראל – 1, בוואר – 1, הליברלים העצמאיים – 2. קואליציה כזאת הייתה אמורה לתת למערך 17 מושבים מול 14 של הליכוד.	43	יהודית וינקלר, "הישלם רכינוביץ' על מחדלי המלחמה", הארץ, 20.12.1973.
69	Don Peretz, "The War Election and Israel's Eight Knesset", <i>The Middle East Journal</i> , 28, 2, Spring 1974, p. 111.	44	שם.
70	וייס, השלטון המקומי בישראל , עמ' 168.	45	[מאמר מערכת], "הבוחרים לעירויות", מעריב, 24.12.1973.
71	שלמה תמיר, "אחרי תוצאות הבחירות", אמה"ע, תיק 4-37-1972-71.	46	דניאל דגן, "ליכוד 38.1 אחוז, מערך 34.8 אחוז – לפני סקר דעת קהל", שם, 20.12.1973.
72	שם.	47	"בסקר דעת הקהל של 'דחף'", דבר, 23.12.1973.
73	פרוטוקול ישיבת לשכת מפלגת העבודה, 8 בינואר 1975, אמה"ע, תיק 2-25-1975-55.	48	"למען מועמדותו של י' רכינוביץ'", על המשמר , 26.12.1973.
74	פרוטוקול ישיבת לשכת מפלגת העבודה, 10 בינואר 1974, אמה"ע, תיק 2-25-1974-55.	49	"מחקר דעת קהל", מבט, 28.12.1973.
75	גולדה מאיר, חיי תל-אביב: ספריית מעריב, 1975, עמ' 330.	50	"שריד: צוות להט לעיריית תל אביב – עלבון לתושביה", דבר, 28.12.1973.
76	פרוטוקול לשכת מפלגת העבודה, 17 בינואר 1974, אמה"ע, תיק 2-25-1974-55.	51	שם.
77	פרוטוקול ישיבת לשכת מפלגת העבודה, 24 בינואר 1974, אמה"ע, תיק 2-25-1974-55.	52	שם.
78	פרוטוקול ישיבת לשכת מפלגת העבודה, 21 בפברואר 1974, אמה"ע, תיק 2-25-1974-55.	53	דנקה הרניש, "סילוף המערכה בתל אביב", דבר, 28.12.1973.
79	גולדה מאיר אל חברי המפלגה, אמה"ע, תיק א 2-932-1973-962.	54	אברהם רותם, "להט: אני לא תקפתי סוג העניבות של רכינוביץ'", מעריב, 27.12.1973.
		55	[מאמר מערכת], "תבחר לך ראש עיר", שם, 31.12.1971.
		56	שם.
		57	"הבחירות המוניציפאליות והמאבק בתל אביב", דבר, 31.12.1973.
		58	ראו תוצאות הבחירות הכלליות באתר הכנסת, http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults8.aspx (אוחזר בינואר 2019).
		59	ספר השנה של עיריית תל-אביב , תל-אביב: [מו"ל עיריית תל-אביב], 1973, עמ' 81.
		60	"הבוחר העירוני העדיף האיש על פני הרשימה", מעריב, 1.1.1974.